

Attitudinal and Practical Components of Orphan Education in Islamic Teachings

Nikoo Dialmeh¹, Elham Pooladi², Zohreh Moosazadeh³

Doi:

10.30497/esi.2026.249543.2045

Introduction

In some speeches of great jurists regarding the educational duties of parents towards their children, it has been stated that one of the obligatory rights of a child over his father is to teach and educate the child about religious rules and necessities (Arafi, 2019, p. 39). Also, considering the importance of the orphan issue in Islam and the educational harms caused by the absence of a father in the family, reaching the educational components of orphan children in Islamic teachings was chosen as the goal of this research. This research seeks to answer these questions: What are the educational components of orphan children in Islamic teachings, including the verses of the Holy Qur'an and the narrations of the Infallibles (AS)? And of these educational components, which ones are the attitudinal and behavioral components of the educator?

Theoretical foundations

The results of some empirical studies also indicate that the absence of a father in the family has caused educational harm in children from these families: more truancy behavior (Waqar, Tabassum, & Shaheen, 2022), more reactivity including aggression, impulsivity, and fear (Boothroyd, & Cross, 2017), more behavioral problems (Flouri, Narayanan, & Midouhas, 2015), and more depressive symptoms (Culpin, Heron, Araya, Melotti, & Joinson, 2013). In a related study, Pooladi, Musazadeh, and Dialameh (1402) have conducted a phenomenological study of the educational components for orphan students from the perspective of educational leaders of Shahid schools. Muaddab and Qasemzadeh (1398) have explained the status of orphans in Islam and in Islamic culture. Ahanj (2018) has described the characteristics of the pre-Islamic era, the description of the social status of orphans in that era, and the social status of orphans in the Qur'an and Nahj al-Balagha, and compared and contrasted the pre-Islamic system with the Islamic system. Kharistani and Seifi (2017) have looked at the principles and skills of Islamic assistance in empowering orphans based on the life of Imams (a.s.), especially Imam Reza (a.s.). Dabiri (2016) has explained the expected culture of Islam in dealing with orphans in Shiite religious sources, including the definition of orphans, the great importance of paying special attention to orphans, the welfare policy of providing at least minimum living conditions for orphans, providing two basic needs of orphans (shelter and guardian), the manners of economic interaction with orphans, the ethics of interaction with orphans, and the government's

1. Associate Professor, Department of Islamic Studies and Educational Sciences, Imam Sadiq University, Tehran, Iran. dialameh@isu.ac.ir

2. PhD Candidate in Educational Administration, Imam Sadegh (AS) University, Tehran, Iran. elhampooladi@isuw.ac.ir

3. Associate Professor of the Department of Islamic studies and Educational Sciences, Imam Sadegh (AS) University, Tehran, Iran. moosazadeh@isu.ac.ir

confrontation with orphans. Pesaran-i-Shaal, Hashemi, and Asadi-i-Majreh (2016) have discussed the Islamic lifestyle and orphan care based on the Qur'an and the Prophetic tradition. Taqavizad (2012) has presented a practical solution regarding dealing with orphans from the perspective of Islamic ethics. Mowaqqar Afzali (2012) has explained the philosophical and religious foundations and principles of upbringing orphans and examining the current situation based on a case study. Torbati (2011) has paid attention to the importance of considering the orphan's situation, recommendations regarding orphans, and the effects of serving them. Waziri (2002) has discussed the importance of the father's role, the areas for implementing his educational duties during the pre-marriage and pre-birth period, the separation and explanation of these duties, including emotional, social, and religious education, as well as the necessities in this regard to fulfill these duties as best as possible from the perspective of Islam.

Research Methodology & Framework

This research was of qualitative nature, using a descriptive-analytical method and directional content analysis in a deductive-inductive manner, to examine Islamic sources (the Holy Qur'an and narrations) in order to identify the educational components of orphan children. The study was a library research and the data sources were textual. First, all verses of the Holy Qur'an related to the topic of orphan education, the translation and interpretations of Al-Mizan by Allama Tabatabaei and the Tasnim of Ayatollah Javadi Amoli related to the identified verses, and the hadiths and narrations related to the topic of orphans were examined. These texts were purposefully sampled based on the concept of orphan and the educational approach. Twenty-three verses contain the concept of orphan (8 cases containing the word orphan, 1 case containing "two orphans", 13 cases containing the "orphans" and 1 case indirectly referring to the concept of orphan), of which only 15 cases (verses 83 and 220 of Al-Baqarah, verses 2, 3, 6, 8, 9, 36 and 127 of An-Nisa, 82 of Al-Kahf, 8 of Al-Insan, 17 of Fajr, verses 6 and 9 of Zuhah and 2 of Ma'un) have an educational approach. Also, 50 narrations containing orphan words with an educational approach were selected from authentic narrative sources (e.g., Nahjul-Balagha, Tasnif Gharr-ul-Hikam and Durr-ul-Kalam, La'ali al-Akhbar, Tuhf-ul-Uqul, Wasa'il al-Shi'a, Sabl al-Huda wa al-Rashad fi Sira Khair-ul-Ibad, Al-Amali Saduq, Al-Khasal, Thawab al-A'mal wa 'Uqab al-A'mal, Al-Amali Tusi, Safinat al-Bihar, Muntahi al-Amal, Usul al-Kafi, Bihar al-Anwar, Al-Mawa'iz al-A'laadiyya, Kashf al-Asrar wa 'Iddah al-Ibrar, Mustadrak al-Wasa'il, and Mustanbat al-Mas'il). The findings from the content analysis were classified into two axes: attitudinal components (5 concepts, 13 categories, and 35 subcategories) and action components (2 emotional-social and behavioral areas, in 7 categories and 25 subcategories). Attitudinal components include orphan recognition, effective stimuli in interaction, causes of positive interaction, effects of interaction and interaction requirements, and action components also include the emotional-social and behavioral aspects.

Research Findings

Regarding the orphan recognition component, the characteristics of the orphan were identified. Effective stimuli means the root of a specific type of interaction with the orphan. The stimulus is the root that provides the basis for the formation of a specific mood or behavior in the individual. In the causes of positive interaction with the orphan component, the reason for the necessity of positive interaction with the orphan is examined. The cause here means the divine wisdom of recommending positive behavior and interaction. The effects resulting from interaction with the orphan were examined in four sections: the effects of oppression of the orphan, orphan care and orphan growth, orphan care and community

growth. What is necessary to observe in interaction with the orphan (not necessarily by the educator) and should be considered and be sensitive to, is classified under the component of interaction requirements with the orphan. Action components in the two emotional-social and behavioral areas were extracted from Islamic teachings. In the emotional-social domain, three components of affection, fostering family bonds, and avoiding emotional oppression were included. The component of affection includes caressing and hugging, feeding with one's own hands, consoling and comforting after mourning, being close and having compassion and making an orphan happy. Also, under the component of creating family bonds, To seat him at your table, like being a father and keeping them in one's family. The component of avoiding emotional oppression also includes not humiliating or showing favoritism, not rejecting and not making him cry and not embarrassing him in front of others. In the behavioral domain, four educational components were also extracted. The components of livelihood care, kindness, honor, and avoiding behavioral oppression were included under this domain. The component of livelihood includes feeding, paying alimony and increasing wealth, providing a shelter, maintaining physical health and providing clothing. Under the component of kindness, according to the meaning of this concept, there is consideration of expediency and observing justice. Also, under the component of honor, there is good speech and gentleness in behavior, praying and doing good for them (bir), and entertaining and playing with them. The component of avoiding behavioral oppression also includes avoiding marriage for profit, avoiding profiteering in the distribution of inheritance, not abandoning (da') and not wasting the property of an orphan.

Conclusion& Discussion

Regarding the attitudinal components, most of the orphan characteristics in this study are common with those in Dabiri's (2016) study, except for the characteristic of heartbreak, which is present in this study but not mentioned in other studies. In comparing the causes of positive interaction with orphans, all three components proposed in this study were also extracted in previous studies, but this type of categorization did not exist in them. On the other hand, regarding the effects of interaction with orphans, in previous studies, the effects of orphan care on the orphan caretaker or the effects of oppression on the orphan have been considered, and no mention has been made of the growth that the orphan and society will have as a result of orphan care, and these two components are among the innovations of the present study. In addition, from among the growth effects of orphan care, reducing cruelty of the heart and reward in the afterlife have been emphasized more than the others. Also, all the necessary components of interaction with orphans, except for paying attention to the specific conditions of marriage, the right to caress at the community level, and paying attention to cultural contexts, have been mentioned in some way in previous studies. It is worth mentioning that the analysis of effective stimuli in the way of interacting with orphans is not seen in previous research and it seems to be a new component that is part of the innovation of this research. Regarding the functional components, the two areas of social-emotional and behavioral have been considered in previous research, with the difference that the amount of attention made to the component of affection was the most and the amount of attention to the component of avoiding emotional oppression was the least. Also, in the behavioral field, all the components have been considered in previous studies. However, the cognitive field did not have a corresponding one in previous studies, which is part of the innovation of this research.

Keywords: Islamic teachings, orphans, upbringing, unaccompanied child, orphan child

مؤلفه‌های نگرشی و کنشی تعامل با یتیم در آموزه‌های اسلامی

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۱/۲۶

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۹/۰۸

نیکو دیالمه^۱

الهام پولادی^۲

زهره موسی زاده^۳

DOI: 10.30497/esi.2026.249543.2045

چکیده

با توجه به اهمیت موضوع یتیم در دین اسلام و آسیب‌های تربیتی ناشی از فقدان پدر در خانواده، دستیابی به مؤلفه‌های تربیتی کودکان یتیم در آموزه‌های اسلامی هدف این پژوهش انتخاب شد. روش این پژوهش از نوع تحلیلی - توصیفی بر روی داده‌های متنی قرآن و روایات معصومین (ع) با روش تحلیل محتوای جهت‌دار قیاسی - استقرایی انجام شد. روش نمونه‌گیری از این متون هدفمند و با ملاک دارا بودن مفهوم «یتیم» و داشتن رویکرد تربیتی است. یافته‌های حاصل از تحلیل محتوای منابع اصیل اسلامی شامل آیات قرآن کریم و روایات معصومین (ع)، در دو محور مؤلفه‌های نگرشی (۵ مفهوم، ۱۳ مقوله و ۳۵ زیرمقوله) و مؤلفه‌های کنشی (۲ ساحت عاطفی - اجتماعی و رفتاری در ۷ مقوله و ۲۵ زیرمقوله) طبقه‌بندی شدند. مؤلفه‌های نگرشی شامل شناخت یتیم، محرک‌های مؤثر در تعامل، اسباب تعامل مثبت، آثار تعامل و بایسته‌های تعامل است. مؤلفه‌های کنشی نیز در ساحت عاطفی - اجتماعی شامل محبت، ایجاد پیوند خانوادگی و احتراز از ستم عاطفی، و در ساحت رفتاری شامل رسیدگی معیشتی، احسان، اکرام و احتراز از ستم رفتاری، و در ساحت شناختی شامل رشددهی عقلی و احراز بلوغ اقتصادی است. ارائه این شکل از صورت‌بندی ناظر به نوع نگرش و کنش نشان می‌دهد توجه به این مؤلفه‌ها می‌تواند مربیان را در تعامل با یتیم توانمندتر سازد.

واژگان کلیدی: آموزه‌های اسلامی؛ ایتم؛ تربیت؛ کودک بی سرپرست؛ کودک یتیم.

۱. دانشیار گروه معارف اسلامی و علوم تربیتی، دانشگاه امام صادق (ع)، تهران، ایران (نویسنده مسئول).

dialameh@isu.ac.ir

۲. دانشجوی دکتری مدیریت آموزشی، گروه معارف اسلامی و علوم تربیتی، دانشگاه امام صادق (ع)، تهران، ایران.

elhampooladi@isuw.ac.ir

۳. دانشیار گروه معارف اسلامی و علوم تربیتی، دانشگاه امام صادق (ع)، تهران، ایران. moosazadeh@isu.ac.ir

بیان مسئله

در دیدگاه اسلامی سرآغاز جریان تربیت انسانی است که علاوه بر داشتن تمایلات و نیازهای روانی زیستی و تجربیات متنوع، دارای فطرت است. «فطرت» به معنای نوعی آگاهی پیشینی نسبت به خود، خدا، خوبی‌ها و بدی‌ها (فجور و تقوا) است، نه حقیقتی مجزا. فطرت به عنوان عنصری فعال و مؤثر بر نیازها، درخواست‌ها و تجربه‌های فرد نقشی اساسی در جریان تحول او ایفا می‌کند (علم‌الهدی، ۱۳۸۴، ص. ۲۷۶).

«تربیت» یعنی فرایند یاری‌کردن متربی برای تغییر تدریجی یکی از ساحت‌های بدنی، ذهنی، روحی و رفتاری که به واسطه انسانی دیگر با هدف دستیابی متربی به کمال انسانی و شکوفاسازی استعدادهايش یا بازدارندگی و اصلاح صفت‌ها و رفتارهای او انجام می‌شود (اعرافی، ۱۳۹۹، ص. ۴۰). «تربیت» عبارت است از فرایند تعاملی زمینه‌ساز تکوین و تعالی پیوسته هویت متربیان به صورتی یک‌پارچه و مبتنی بر نظام معیار اسلامی، به منظور هدایت ایشان در مسیر آماده شدن برای تحقق آگاهانه و اختیاری مراتب حیات طیبیه در همه ابعاد (جمعی از نویسندگان، ۱۳۹۰، ص. ۱۳۹). تربیت تنظیم لحظه به لحظه شرایط است برای حاکمیت مستمر انسانیت بر هوای نفس، به گونه‌ای که تکیه‌گاه این حاکمیت آگاهی انسان و تعهد او به آگاهی‌اش باشد. تربیت انسانی به معنی تثبیت یا هماهنگ کردن شرایط بیرونی است برای حاکمیت انسانیت بر درون و بیرون (حائری شیرازی، ۱۳۹۹، صص. ۱۸-۱۹).

مقصود از «نگرش» تصویر ذهنی انسان از دنیا و پیرامون آن است. در فضای تعامل مربی و متربی تلقی مربی از متربی در مقام یک انسان در کنار زاویه دید او به جهان هستی و زندگی و علم به مثابه محتوای تبادلی، تأثیر بسزایی در فرایند تعلیم و تربیت دارد (دیالمه، ۱۳۹۸، ص. ۳۰۰). در این پژوهش منظور از «مؤلفه‌های نگرشی» مؤلفه‌هایی است که لازم است در حیطه نگرش مربی برای تربیت بهتر یتیم تقویت شود. «کنش» نیز به معنای عمل است و مقصود از «کنش» در این پژوهش وظیفه‌ای است که به طور خاص در فضای تعامل مربی و متربی یتیم بروز می‌کند.

«یتیم» اسم مفعول از «الیتیم» و در لغت به معنای منفرد است و در اصطلاح به کسی گفته می‌شود که قبل از بلوغ پدرش از دنیا برود. این واژه برای شخصی که مادرش مرده باشد، به کار نمی‌رود؛ اما برای حیوانات به معنای از دست دادن مادر است (راغب، ۱۴۱۲ق، ص. ۸۹۰؛ صالحی شامی، ۱۴۱۴ق، جلد ۱، ص. ۵۳۵؛ طباطبایی، ۱۳۷۸، جلد ۱، ص. ۳۲۹). «یتیم» در لغت هم به شخص بالغ و هم نابالغ گفته شده است؛ اما در اصطلاح شرعی احکام یتیم بر بالغ اجرا نمی‌شود (جوادی آملی، ۱۳۹۰، جلد ۱۷، ص. ۲۱۵). از دیدگاه حقوقی و قانونی «یتیم» به فردی گفته می‌شود که فاقد ولی و قیم و سرپرست باشد (حجتی اشرفی، ۱۳۸۷، ص. ۴۰). نهایتاً می‌توان مجموع تعاریف مفسرین از «یتیم» را به این صورت خلاصه کرد: یتیم کودکی است که پدرش را پیش از بلوغ از دست داده است (طباطبایی، ۱۳۷۸، جلد ۱، ص. ۳۲۹؛ جوادی آملی، ۱۳۹۰، جلد ۱۷، ص. ۲۱۵).

به مفهوم «یتیم» ۲۳ بار در آیات قرآن مستقیماً اشاره شده است^۱ که ۱۵ مورد از این ۲۳ بار دارای مفهوم تربیتی است. مفاهیم تربیتی این ۱۵ آیه از این قرارند: در آیات ۸ و ۹ نساء^۲ توجه اسلام به حفظ آبرو و شخصیت اجتماعی ایتام و همچنین لزوم برخورد مناسب با یتیمان به چشم می‌خورد. در آیات ۲ و ۶ نساء^۳ به نهی از مخلوط کردن اموال آن‌ها با اموال خود، لزوم امتحان کردن یتیمان برای بازگرداندن اموالشان و همچنین سرپرستی آن‌ها به منظور اصلاح امورشان توجه شده است. در آیه ۸ سوره انسان^۴ نکاتی درباره کمک به یتیمان به چشم می‌خورد. در آیه ۶ ضحی^۵ به داستان یتیمی پیامبر اسلام (ص) و عنایت پروردگار در حق ایشان

۱. المعجم المفهرس مادة یتیم.

۲. وَإِذَا حَضَرَ الْقِسْمَةَ أُولُو الْقُرْبَىٰ وَالْيَتَامَىٰ وَالْمَسَاكِينُ فَارْزُقُوهُمْ مِنْهُ وَقُولُوا لَهُمْ قَوْلًا مَعْرُوفًا (نساء، ۸) وَلِيُخْشَ الَّذِينَ لَوْ تَرَكَوْا مِنْ خَلْفِهِمْ ذُرِّيَّةً ضِعَافًا خَافُوا عَلَيْهِمْ فَلْيَتَّقُوا اللَّهَ وَلْيَقُولُوا قَوْلًا سَدِيدًا (نساء، ۹).

۳. وَأَتُوا الْيَتَامَىٰ أَمْوَالَهُمْ وَلَا تَتَّبِعُوا الْخَبِيثَ بِالطَّيِّبِ وَلَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَهُمْ إِلَىٰ أَمْوَالِكُمْ إِنَّهُ كَانَ حُوبًا كَبِيرًا (نساء، ۲) وَأَبْتَلُوا الْيَتَامَىٰ حَتَّىٰ إِذَا بَلَغُوا النِّكَاحَ فَإِنْ آنَسْتُمْ مِنْهُمْ رُشْدًا فَادْفَعُوا إِلَيْهِمْ أَمْوَالَهُمْ... (نساء، ۶).

۴. وَيُطْعَمُونَ الطَّعَامَ عَلَىٰ حُبِّهِ مِسْكِينًا وَيَتِيمًا وَأَسِيرًا (انسان، ۸).

۵. أَلَمْ يَجِدْكَ يَتِيمًا فَآوَىٰ (ضحی، ۶).

اشاره شده است. آیه ۸۲ کهف^۱ به اهمیت احترام به ایشان و حفظ اموال آن‌ها پرداخته است. در آیات ۸۳ بقره^۲ و ۳۶ نساء^۳ از احسان و نیکی به یتیم در کنار والدین یاد شده است. در آیه ۲۲۰ بقره^۴ خداوند مسلمانان را آگاه می‌کند که اصلاح کار یتیمان نیکو است. در آیه ۱۷ فجر^۵ توصیه شده است که یتیم را گرامی بدارید. در آیه ۶ ضحی از نیکو بودن پناه‌دادن به یتیم سخن گفته شده است. خدا در آیات ۳ و ۱۲۷ نساء^۶ یادآوری می‌کند که با یتیمان به عدالت رفتار کنید و در آیات ۹ ضحی انسان را از آزردن، قهرکردن، راندن و تحقیر یتیم برحذر می‌دارد. همچنین در آیه ۲ ماعون^۸ از خود راندن یتیم را از ویژگی‌های تکذیب‌کنندگان دین برمی‌شمارد. علاوه بر آیات روشن قرآن، در احادیث و روایاتی از پیامبر گرانقدر اسلام (ص) و اهل بیت بزرگوارشان نیز جزئیات بیشتری از چگونگی رفتار با یتیم و همچنین آثار و برکات رفتار شایسته مردم با یتیمان روشن شده است؛ مثلاً رسول خدا (ص) درباره احسان به یتیم^۹، سرپرستی از آن‌ها و آثار ویژه آن بر سرپرست^{۱۰} و عواقب ضایع کردن اموال یتیم^{۱۱}، و امیرمؤمنان علی(ع)

۶. وَأَمَّا الْجِدَارُ فَكَانَ لِغُلَامَيْنِ يَتِيمَيْنِ فِي الْمَدِينَةِ وَكَانَ تَحْتَهُ كَنْزٌ لَهُمَا وَكَانَ أَبُوهُمَا صَالِحًا فَأَرَادَ رَبُّكَ أَنْ يَبْلُغَا أَشُدَّهُمَا وَيَسْتَخْرِجَا كَنْزَهُمَا رَحْمَةً مِنْ رَبِّكَ وَمَا فَعَلْتُهُ عَنْ أَمْرِي ذَلِكَ تَأْوِيلُ مَا لَمْ تَسْطِعْ عَلَيْهِ صَبْرًا (كهف، ۸۲).

۷. ...وَالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا وَذِي الْقُرْبَىٰ وَالْيَتَامَىٰ وَالْمَسَاكِينَ ... (بقره، ۸۳).

۸. ...وَالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا وَبِذِي الْقُرْبَىٰ وَالْيَتَامَىٰ وَالْمَسَاكِينَ ... (نساء، ۳۶).

۹. ...وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الْيَتَامَىٰ قُلْ إِصْلَاحٌ لَهُمْ خَيْرٌ وَإِنْ تُخَالِطُوهُمْ فَإِخْوَانُكُمْ وَاللَّهُ يَعْلَمُ الْمُفْسِدَ مِنَ الْمُصْلِحِ وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ لَأَعْتَبْتُمْ إِنْ اللَّهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ (بقره، ۲۲۰).

۱۰. كَلَّا بَلْ لَا تُكْرَمُونَ الْيَتِيمَ (فجر، ۱۷).

۱. إِنْ خِفْتُمْ أَلَّا تُقْسِطُوا فِي الْيَتَامَىٰ فَانكِحُوا مَا طَابَ لَكُمْ مِنَ النِّسَاءِ (نساء، ۳) ...وَأَنْ تَقُومُوا لِلْيَتَامَىٰ بِالْقِسْطِ ... (نساء، ۱۲۷).

۲. فَأَمَّا الْيَتِيمَ فَلَّا تَقْهَرْ (ضحی، ۹).

۳. فَذَلِكَ الَّذِي يَدْعُ الْيَتِيمَ (ماعون، ۲).

۴. «برای یتیم مانند پدری مهربان باش و بدان هر چه بکاری، همان را درو می‌کنی.» (مجلسی، ۱۴۰۳، ص. ۷۳)

۵. «کسی که یتیم را سرپرستی کند و عهده‌دار نفقه و مخارج او گردد، من و او در بهشت پهلوی یکدیگر هستیم. سپس انگشت سبابه و انگشت وسطی را پهلوی هم گذاشت و فرمود: مانند این دو که پهلوی یکدیگرند.» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۷۴، ص ۱۷۱)

۶. «کسی که یتیمی را سرپرستی کند تا اینکه او بی‌نیاز شود، خداوند بهشت را بر وی واجب می‌کند، همان‌گونه که اگر کسی در مال این کودکان خیانت کند، مستحق دوزخ می‌شود.» (حمیری، ۱۴۱۳، ص. ۹۴)

درباره ضرورت رعایت عدالت تربیتی در حق یتیم^۱ و لزوم پیشگیری از ضایع شدن حق یتیم^۲، و امام باقر(ع) درباره پاداش یتیم‌نوازی^۳ صحبت کرده‌اند. همچنین در سیره معصومین(ع) مصادیقی از رفتار شایسته با یتیم دیده می‌شود.^۴

در برخی سخنان فقهای عظام درباره وظایف آموزشی والدین نسبت به فرزندان تصریح شده که یکی از حقوق واجب فرزند بر پدر، تعلیم و آموزش احکام دینی و ضروریات به کودک است (اعرافی، ۱۳۹۸، ص. ۳۹)؛ برای مثال حکیم (۱۴۱۵ق) درباره وظایف آموزشی و پرورشی والدین باور دارد پدر باید فرزندش را در امور دینی، جسمانی و اخلاقی به‌شایستگی تربیت کند؛ به این دلیل که یکی از حقوق فرزند بر پدر را تأدیب شایسته فرزند دانسته است (ص. ۶۲). خویی (۱۴۱۸) باور دارد پدر شایسته است احکام شرعی و تکالیف حلال و حرام را به اولادش بیاموزد (خویی، ۱۴۱۸ق، ص. ۵۴۱). در دیدگاه تبریزی (۱۴۳۳ق) چنانچه ترک تعلیم موجب ترک واجبات و انجام دادن محرمات شود، بر پدر التزام به تکلیف و جوبی تعلیم بعید نیست (ص. ۲۶۴)؛ لذا یکی از نمودهای خاص فرهنگ تربیتی حاکم بر جوامع اسلامی داشتن توجه ویژه به تربیت کودکان یتیم است.

-
۷. «یتیم را آن‌طور تربیت کن که فرزند خویش را تربیت می‌کنی...» (طوسی، ۱۴۱۴ق، ص ۵۲۲)
 ۸. «خدا را خدا را درباره کودکان یتیم! نکند آن‌ها گاهی سیر و گاهی گرسنه بمانند. نکند آن‌ها در حضور شما در اثر عدم رسیدگی از بین بروند.» (حر عاملی، ۱۴۱۴ق، ج ۱۵، ص. ۱۹۷).
 ۹. «چهار خصلت در هر که باشد، خدا برای او در بهشت خانه‌ای بسازد: کسی که یتیمی را پناه دهد، و بر ناتوانی دلسوزی کند، و به پدر و مادر خود مهر ورزد، و با زیردست خود مدارا کند.» (صدوق، ۱۳۶۲، ص. ۲۲۳)
 ۱۰. برای نمونه: حضرت محمد(ص) روزی در شاه‌راه مدینه می‌گذشت که دید چندین کودک طفلی را دوره کرده‌اند و او را سرزنش می‌کنند که تو پدر نداری، درحالی که پدر ما فلان است و دارای چنان شأن و مقامی. کودک یتیم بنای گریستن گذاشت. حضرت نزد او رفت و پرسید: «چرا چنین درمانده‌ای؟». گفت: «من پسر فلانی هستم که در جنگ احد کشته شد. مادرم شوهر کرده و مرا از خود رانده و خواهرم نیز فوت کرده است.» حضرت محمد(ص) او را نوازش و آرام کرد و فرمود: «اگر پدرت را کشتند، من پدر توام. همسرم مادرت و فاطمه(س) خواهرت است.» کودک شاد شد و آوازی برآورد که: «هان! ای کودکان! مرا سرزنش نکنید که پدر و مادر و خواهر من از همه شما بهتر و برتر است.» حضرت او را به فاطمه(س) سپرد. او نیز نوازشش کرد و پاکیزه نمود و جامه پاک پوشاند و تا رحلت پیغمبر در خانه فاطمه بود (میبیدی، ۱۳۷۱، جلد ۱، ص. ۵۹۴).

از طرفی نتایج برخی پژوهش‌های تجربی نیز حاکی از این است که فقدان پدر در خانواده موجب آسیب تربیتی در کودکان این خانواده‌ها شده است: رفتار فرار از تحصیل بیشتر (Waqar, Tabassum, & Shaheen, 2022)، واکنش‌پذیری بیشتر شامل پرخاشگری، تکانشگری و ترس (Boothroyd, & Cross, 2017)، مشکلات رفتاری بیشتر (Flouri, Narayanan, & Midouhas, 2015) و علائم افسردگی بیشتر (Culpin, Heron, Araya, Melotti, & Joinson, 2013).

در پژوهش‌های مرتبط پولادی، موسی‌زاده و دیالمه (۱۴۰۲) به مطالعه پدیدارشناختی مؤلفه‌های تربیتی دانش‌آموزان یتیم از نظر رهبران آموزشی مدارس شاهد پرداخته‌اند. مؤدب و قاسم‌زاده (۱۳۹۸) جایگاه یتیم قبل از اسلام و جایگاه یتیم در فرهنگ اسلامی را تبیین کرده‌اند. آهنج (۱۳۹۷) ویژگی‌های جاهلیت، توصیف اوضاع اجتماعی یتیم در آن دوران و جایگاه اجتماعی یتیم در قرآن و نهج‌البلاغه را بیان کرده است، به صورت مقایسه‌ای و تطبیقی بین نظام جاهلی و نظام اسلامی. خارستانی و سیفی (۱۳۹۶) به مبانی و مهارت‌های مددکاری اسلامی در توانمندسازی ایتم بر مبنای سیره ائمه اطهار (ع) به‌ویژه امام رضا (ع) نظر داشته‌اند. دبیری (۱۳۹۵) فرهنگ موردانتظار اسلام را در مواجهه با یتیم در منابع دینی شیعیان شامل تعریف یتیم، اهمیت فراوان توجه خاص به یتیم، سیاست رفاهی تأمین حداقل معاش یتیمان، تأمین دو نیاز اساسی یتیم (سرپناه و سرپرست)، آداب تعامل اقتصادی با یتیم، اخلاق تعاملی با یتیم و مواجهه حکومت با یتیم توضیح داده است. پسرانی شال، هاشمی و اسدی مجره (۱۳۹۵) به سبک زندگی اسلامی و یتیم‌نوازی براساس قرآن و سنت نبوی پرداخته‌اند. تقوی‌زاد (۱۳۹۱) درباره برخورد با ایتم از منظر اخلاق اسلامی راهکاری عملی ارائه داده است. مؤقر افضلی (۱۳۹۱) مبانی و اصول فلسفی و دینی تربیت کودکان بی‌سرپرست و بررسی وضعیت موجود را براساس مطالعه موردی تبیین کرده است. تربتی (۱۳۹۰) به اهمیت مراعات حال یتیم، سفارش‌های درباره یتیمان و آثار خدمت به ایشان توجه داشته است. وزیری (۱۳۸۱) به اهمیت نقش پدری، زمینه‌های اجرای وظایف تربیتی او در دوران قبل از ازدواج و قبل از ولادت فرزند، تفکیک و تبیین این وظیفه‌ها مشتمل بر تربیت عاطفی، اجتماعی، دینی و مذهبی و همچنین

ضرورت‌های موجود در این راستا برای ایفای هرچه بهتر این وظایف از دیدگاه اسلام پرداخته است.

مسلم است که در صورت وقوع آسیب اجتماعی ناشی از نقص در تربیت چنانچه حکومت‌ها در پی جبران برآیند، متحمل هزینه‌های بسیاری خواهند شد؛ لذا آن‌ها باید در راستای کم کردن هزینه‌های ثانویه ناشی از آسیب‌های فردی و اجتماعی برآمده از فقدان پدر در خانواده، برای تربیت صحیح کودکان یتیم برنامه داشته باشند و مدیران، معلمان و مربیانی آگاه را در این زمینه تربیت کنند. مطمئناً یکی از پیش‌نیازهای اصلی برای اجرای چنین راهبردی در نظام آموزش و پرورش دانستن مؤلفه‌های تربیتی ویژه این کودکان است.

همچنین با وجود تأکید آموزه‌های دینی اسلام بر اهمیت تربیت ایتم انتظار می‌رود در اسناد تحولی نظام آموزش و پرورش جمهوری اسلامی ایران یا اسناد منشعب از آن، به تعلیم و تربیت ایتم توجه بیشتری شود. با جست‌وجویی که در متن سند تحول و متن مبانی نظری سند تحول انجام شد، معلوم شد در متن سند تحول بنیادی به جز یک مورد^۱ به نکته‌ای مختص تربیت یتیم اشاره نشده است و تنها در سه بخش از متن مبانی نظری سند تحول بنیادین در نظام تعلیم و تربیت رسمی عمومی جمهوری اسلامی، به اختصار به نکاتی حول تربیت کودکان یتیم یا بی سرپرست توجه شده است.^۲

۱. «در صورتی که خانواده نتواند شرایط لازم را برای رشد کودک فراهم نماید، یا بنابه دلایلی کودک از سرپرستی خانواده محروم باشد، حاکمیت وظیفه حمایت از خانواده و با ایجاد شرایط لازم برای رشد همه‌جانبه کودک را برعهده خواهد داشت.» (جمعی از نویسندگان، ۱۳۹۰، ص. ۳۴۸).

۲. در این پژوهش متن سند تحول و مبانی نظری سند تحول بررسی شد. همان‌طور که در ادامه آورده شده، در سند مبانی نظری به صورت بسیار گذرا و نه متمرکز و جامع به این مهم پرداخته شده است. با جست‌وجوی واژه «سرپرست» در سند مبانی نظری، در سه بخش از سند توجه به کودک بی سرپرست دیده شد (همان‌طور که در متن ذکر شده است):

(۱) «مرتب دیگر عدالت تربیتی نیز انطباق جریان تربیت با خصوصیات فردی و مشترک مترئیان است. در این مرتبه باید تربیت با نیازهای ویژه آحاد اجتماع هم‌خوانی داشته باشد و گروه‌های مختلف جامعه را تحت پوشش قرار دهد.» در همین صفحه منظور از «گروه‌های مختلف جامعه» را چنین شرح داده است: «افراد با نیازهای ویژه آموزشی (کم‌توان ذهنی، معلولین جسمی و حرکتی، کودکان بزه‌کار، کودکان فاقد سرپرست و بدسرپرست و ...)» (جمعی از نویسندگان، ۱۳۹۰، ص. ۲۵۲). ←

لذا این پژوهش در پی پاسخ به این سؤالات است: مؤلفه‌های تربیتی کودکان یتیم در آموزه‌های اسلامی - اعم از آیات قرآن کریم و روایات معصومین (ع) - چیست؟ و از این مؤلفه‌های تربیتی مذکور، مؤلفه‌های نگرشی و کنشی مربی کدام‌اند؟

روش پژوهش

روش این پژوهش از نوع مطالعات کیفی به روش توصیفی - تحلیلی و با بهره‌گیری از روش تحلیل محتوای جهت‌دار به شیوه قیاسی - استقرایی برای بررسی منابع اسلامی (قرآن کریم و روایات) به منظور شناسایی مؤلفه‌های تربیتی کودکان یتیم بود. مطالعه از نوع کتابخانه‌ای، و منابع داده از جنس متن بودند. ابتدا همه آیات قرآن کریم، ترجمه و دو تفسیر المیزان علامه طباطبایی و تسنیم آیت‌الله جوادی آملی و همچنین روایاتی که با تربیت یتیم مرتبط بودند، شناسایی و سپس بررسی شدند.

روش نمونه‌گیری از این متون به صورت هدفمند و با ملاک دارا بودن مفهوم «یتیم» و داشتن رویکرد تربیتی انتخاب شدند. ۲۳ آیه دارای مفهوم «یتیم» (۸ مورد حاوی واژه «یتیم»، ۱ مورد واژه «یتیمین» (دو یتیم)، ۱۳ مورد واژه «یتامی» (یتیمان) و ۱ مورد با اشاره غیرمستقیم به مفهوم «یتیم») است که از بین آن‌ها تنها ۱۵ مورد (آیات ۸۳ و ۲۲۰ بقره، آیات ۲، ۳، ۶، ۸، ۹، ۳۶ و

۲) «گروه‌هایی از متریان مخاطب نظام تربیت رسمی و عمومی نیازهای تربیتی خاصی دارند (افراد دارای نیازهای یادگیری ویژه، دارای استعدادهای ویژه، ساکن مناطق محروم و کم‌برخوردار (روستایی، عشایر و حاشیه‌نشین)، فاقد سرپرست یا دارای سرپرست ناصالح). براساس رویکرد بسط عدالت تربیتی سازوکارهای خاصی درون جریان اصلی تربیت در نظام تربیت رسمی و عمومی طراحی و اجرا می‌شود. اگرچه رویکرد اساسی نظام تربیت رسمی و عمومی در راستای تربیت گروه‌های با نیازهای خاص این است که علی‌الاصول تربیت موردنیاز و ویژه این گروه‌ها در شرایط معمول و در کنار گروه‌های عادی متریان انجام گیرد، در صورت ضرورت (عدم امکان حضور در میان دیگران یا رعایت مصلحت‌های تربیتی) جداسازی و تفکیک این گروه از متریان می‌تواند با نظر والدین و بررسی کارشناس صورت پذیرد.» (جمعی از نویسندگان، ۱۳۹۰، ص. ۳۴۱).

۳) «در وضعیت فعلی سن ورود به مدرسه ۶ سال تمام می‌باشد، که (با عنایت به شواهد تجربی و در صورت فراهم آمدن شرایط لازم و مناسب) می‌توان آن را به ۵ سال تمام تقلیل داد.» که در همان صفحه در توضیح این بند آورده است: «ضمناً در شرایط اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی خاص که کودک با محرومیت‌هایی روبه‌رو است یا در مواردی که خانواده توان سرپرستی کودک را ندارند، ورود کودکان به نظام تربیت رسمی و عمومی از پایان سن ۴ سالگی است. البته این نوع تربیت جنبه غیررسمی داشته و با هدف کمک به متریان برای ورود به دوره تربیت رسمی و عمومی همراه با آمادگی‌های لازم صورت می‌گیرد.» (جمعی از نویسندگان، ۱۳۹۰، ص. ۳۴۹).

۱۲۷ نساء، ۸۲ کهف، ۸ انسان، ۱۷ فجر، آیات ۶ و ۹ ضحی و ۲ ماعون) دارای رویکرد تربیتی است. همچنین ۵۰ روایت حاوی واژه یتیم و دارای رویکرد تربیتی از منابع اصیل روایی در این منابع انتخاب شد: نهج البلاغه، تصنیف غررالحکم و دررالکلم، لئالی الاخبار، تحف العقول، وسائل الشیعه، سبل الهدی و الرشاد فی سیره خیر العباد، الامالی صدوق، الخصال، ثواب الاعمال و عقاب الاعمال، الامالی طوسی، سفینه البحار، منتهی الآمال، اصول کافی، بحار الانوار، المواعظ العدیدة، کشف الاسرار و عدة الابرار و مستدرک الوسائل و مستنبط للمسائل.

فرایند تجزیه و تحلیل داده‌های منتخب از متون اسلامی در قالب گام‌هایی عملیاتی به شرح زیر انجام شد: (۱) مطالعه مکرر متون ترجمه و تفاسیر آیات به جهت ارتباط عمیق تر با مفاهیم؛ (۲) دستیابی به استنباط اولیه از متون مورد مطالعه به گونه‌ای که تلاش می‌شد تا جای ممکن از جملات منتخب متون در این استنباط استفاده شود و نزدیک به سطح متن باشد؛ (۳) اختصاص کد باز به استنباط‌های اولیه به نحوی که نزدیک به ادبیات متن باشد؛ (۴) دسته‌بندی کدهای باز ذیل زیر مقولات با سطح انتزاع بالاتر؛ (۵) طبقه‌بندی زیر مقولات ذیل مقولات دارای سطح انتزاع بالاتر از آن‌ها و جداسازی زیر مقولات متفاوت از هم؛ (۶) طبقه‌بندی همه زیر مقولات و مقولات احصاشده ذیل مفاهیم تربیتی.

در این پژوهش برای اطمینان از اعتبار نتایج از روش همسوسازی از طریق چند بررسی‌کننده (همسوسازی تحلیلگران) استفاده شد؛ به این صورت که در مجموع هر کدام از سه پژوهشگر درگیر در این پژوهش به نوعی به کدگذاری و تحلیل داده‌ها پرداختند و کدگذاری‌های انجام‌شده و مقوله‌بندی‌ها بارها توسط هر کدام از پژوهشگران مورد نقد، بررسی مجدد و تجدیدنظر قرار گرفت و نهایتاً با توافق کدگذاران بر سر نتایج نهایی پژوهش توافق شد. همسوسازی از هر کدام از سه روش متداول اعم از چند روش گردآوری داده، استفاده از چند منبع و استفاده از چند تحلیلگر راهبردی قوی برای افزایش مقبولیت و اعتبار پژوهش است. در پژوهش حاضر نیز از چند تحلیلگر استفاده شد.

یافته‌های پژوهش

به جهت استخراج مؤلفه‌های تربیتی کودکان یتیم محتوای آیات و روایات معصومین (ع) با

مؤلفه‌های نگرشی و کنشی تعامل با یتیم در آموزه‌های اسلامی / نیکو دیالمه و دیگران ۱۱۱

جست‌وجوی کلیدواژه‌های «یتیم» و «یتامی» و داشتن رویکرد تربیتی بررسی شدند. ۱۵ آیه و ۵۰ روایت جمع‌آوری شد و در دو جدول جداگانه مربوط به هر کدام قرار داده شد. سپس در جدول آیات، بخش مرتبط با موضوع از تفاسیر تسنیم و المیزان، و در جدول روایات، ترجمه دقیقشان استخراج شدند. سپس در هر دو جدول سعی شد از هر کدام از متون موجود استنباط اولیه استخراج شود. سپس از استنباط‌های اولیه زیرمقولات، و سپس مقولات استنتاج شدند. در انتها زیرمقوله‌ها و مقوله‌های هر دو جدول متناسب‌سازی شدند و از مجموع آن‌ها در جدولی جداگانه مؤلفه‌های تربیتی یتیم در دو بخش «مؤلفه‌های نگرشی» و «مؤلفه‌های کنشی» استخراج شدند.

در اینجا ابتدا در جداول ۱ و ۲ به نمونه‌ای از استنباط‌های اولیه جداول آیات و روایات پرداخته‌ایم و سپس در جداول ۳ و ۴ نمونه‌ای از قراردادن استنباط‌های اولیه آیات و روایات در کنار هم، ذیل زیرمقولات و مقولات مربوط به مؤلفه‌های نگرشی و کنشی آورده شده است. نهایتاً در جداول ۵ و ۶ جمع‌بندی مؤلفه‌های نگرشی و کنشی تربیت یتیم همراه با توضیحات زیرمقوله‌ها و مقولات مربوط به محور اول و دوم به تفصیل آورده شده است.

جدول ۱: نمونه‌ای از تحلیل محتوای آیات در سطح استنباط اولیه و زیرمقوله

توصیف مستند	تفسیر تسنیم	تفسیر المیزان	استنباط اولیه	زیرمقوله
آیه ۲ ماعون: فَذَلِّكَ الَّذِي يُدْعُ الْيَتِيمَ	اولین گناه او این است که یتیم را طرد می‌کند. «دَع» یعنی طرد کردن. در سوره مبارکه طور هم آمده است که (يُدْعُونَ)؛ یعنی «یدفعون». (فَذَلِّكَ الَّذِي يُدْعُ الْيَتِيمَ)؛ یکی از فروع تلخ تکذیب دین یا تکذیب معاد این است که یتیمی که بی‌سرپرست است را طرد می‌کند. در اسلام جریان یتیم و یتیم‌نوازی سهم تعیین‌کننده‌ای در فضیلت دارد. به هر مظلومی باید کمک کرد؛ منتها آن	آیا آن کس را که روز جزا را تکذیب می‌کند، از راه صفاتی که لازمه تکذیب است، شناختی؟ اگر شناختی، پس بدان که او کسی است که یتیم را به‌زور از در خانه خود می‌راند و به او جفا می‌کند و از عاقبت عمل زشتش نمی‌ترسد، و اگر روز جزا را انکار نمی‌داشت، چنین جرأتی به خود	علت بافضیلت‌تر بودن کمک به یتیم: یتیم هیچ پناهگاهی به‌جز خدا ندارد. انسان باید سالیان متمادی تحت تدبیر و تربیت پدر و مادر باشد؛ لذا در	بی‌پناه بودن؛ از ویژگی‌های یتیم. شکوفایی عواطف و احساسات؛ از اسباب عاطفی تعامل مثبت با یتیم. رابطه تکذیب دین و رها کردن یتیم؛ از محرک‌های مؤثر منفی در تعامل با یتیم. صفات مکذب دین: کسی که یتیم را به‌زور از

توصیف مستند	تفسیر تسنیم	تفسیر المیزان	استنباط اولیه	زیرمقوله
	مظلومی که پناهگاهی ندارد جز خدا، هم کمک به او لازم‌تر است و هم ترک کمک به او خسران بیشتری دارد. یتیم از آن جهت که هیچ پناهگاهی ندارد، کمک به او خیلی فضیلت دارد و ترک کمک به او هم رذیلت فراوانی به همراه دارد (جوادی آملی، ۱۳۹۰، ج ۸۰، ص ۵۶۰). تعامل با یتیمان باید به گونه‌ای باشد که کرامتشان حفظ گردد و کمبود عاطفی نداشته باشند و با عزت نفس رشد کنند و پس از دوره بلوغ به قیم نیاز نداشته، بلکه خود بتوانند قیم دیگران گردند. منبع: (جوادی آملی، ۱۳۹۰، ج ۸۰، ص ۵۶۱).	نمی‌داد و از عاقبت عملش می‌ترسید و اگر می‌ترسید، به یتیم ترحم می‌نمود (طباطبایی، ۱۳۷۸، ج ۲۰، ص ۶۳۳).	مسئله یتیم، باید شخص دیگری نسبت به او پدری کند تا او عواطف و احساسات و نیازهای درونی را از دست ندهد و آن‌ها را شکوفا کند. صفات مکذّب دین: کسی که یتیم را به‌زور از در خانه خود می‌راند، به او جفا می‌کند و از عاقبت عمل زشتش نمی‌ترسد. یکی از فروع تلخ تکذیب دین معاد: طرد یتیم بی‌سرپرست	در خلّة خود می‌راند و به او جفا می‌کند. عقوبت در آخرت؛ از آثار ستم به یتیم.

جدول ۲: نمونه‌ای از تحلیل محتوای روایات معصومین (ع) در سطح استنباط اولیه و زیرمقوله

توصیف مستند	ترجمه	استنباط اولیه	زیرمقوله
رسول خدا(ص): من انکر منکم قساوة قلبه فلیدن یتیم فیلاطفه ولیمسح رأسه یلین قلبه باذن الله فان للیتیم حقا (حر عاملی، ۱۴۱۴ق، ج ۱۷، ص. ۱۵۷)	کسی که از قساوت قلب خود ناراضی است، یتیم را مورد لطف قرار دهد و دست نوازش بر سرش بکشد. امید است دلش به‌اذن خدا مهربان شود. چراکه یتیم را حقی است.	مورد لطف قرار دادن یتیم از راه‌های رفع قساوت قلب است. حقی که یتیم در اجتماع دارد، با نوازش شدن ادا می‌شود.	کاهش قساوت قلب و رشد یتیم‌نواز حقّ نوازش یتیم در سطح اجتماع
امام علی(ع): ادب الیتیم مما تؤدب منه ولدک واضربه مما تضرب منه ولدک (حرعاملی، ۱۴۱۴ق، ج ۱۵، ۱۹۷).	یتیم را به همان شیوه‌ای که فرزندت را ادب می‌کنی، ادب کن (تربیت کن)، و او را به‌دلیل همان چیزی (گناه یا خطایی) که فرزند خودت را به‌آن‌دلیل می‌زنی، بزنی.	باید یتیم را مانند فرزند خود تربیت کرد.	رعایت عدالت ذیل مقوله کلی تر «احسان به یتیم»

جدول ۳: نمونه‌ای از تحلیل محتوای آیات و روایات معصومین (ع) مربوط به مؤلفه‌های نگرشی در

سطح زیرمقوله، مقوله و مفهوم

مفهوم: آثار تعامل با یتیم	
مقوله: یتیم‌نوازی و رشد یتیم‌نواز	
زیرمقوله: کاهش قساوت قلب	
توصیف مستند	استنباط اولیه

مورد لطف قرار دادن یتیم از راه‌های رفع قساوت قلب است.	رسول خدا(ص): مَنْ أَنْكَرَ مِنْكُمْ قَسَاوَةَ قَلْبِهِ فَلْيُذِنْ يَتِيمًا فِیْلا طِفْهَ وَلْيَمْسَحْ رَأْسَهُ یَلِیْنُ قَلْبُهُ بِإِذْنِ اللَّهِ فَإِنَّ لِلْيَتِیْمِ حَقًّا (حر عاملی، ۱۴۱۴ق، ج ۱۷، ص. ۱۵۷). کسی که از قساوت قلب خود ناراضی است، یتیم را مورد لطف قرار دهد و دست نوازش بر سرش بکشد. امید است دلش به‌اذن خدا مهربان شود. چراکه یتیم را حق است. امام محمد باقر(ع): مَنْ أَنْكَرَ مِنْكُمْ قَسَاوَةَ قَلْبِهِ فَلْيُذِنْ يَتِيمًا فِیْلا طِفْهَ وَلْيَمْسَحْ رَأْسَهُ یَلِیْنُ قَلْبُهُ بِإِذْنِ اللَّهِ (حر عاملی، ۱۴۱۴ق، ج ۱۵، ص. ۱۱۱). هرگاه یکی از شما در خود احساس قساوت و سنگ‌دلی کرد، طفل یتیمی را نوازش کند و دست عطوفت بر سر او بکشد. به‌یاری خدا دلش نرم و مهربان می‌گردد.
زیرمقوله: آثار مثبت بر سرنوشت فرزندان	
استنباط اولیه آثار و پیامدهای مراعات حقوق، رفتار نیکو و ترحم بر ایتم دیگران، در فرزندان فرد مشاهده خواهد شد.	توصیف مستند مولی امیرالمؤمنین(ع): مَنْ رَعَى الْأَيْتَامَ رُعَى فِي بَنِيهِ (تمیمی آمدی، ۱۳۶۶، ص. ۴۳۱). کسی که حقوق یتیمان را مراعات کند، حقوق فرزندان او نیز مراعات خواهد شد. مولی امیرالمؤمنین(ع): أَحْسِنُوا فِي عَقَبِ غَيْرِكُمْ تُحَسِّنُوا فِي عَقَبِكُمْ (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۷۵، ص. ۱۳). با نسل و بازماندگان دیگران به‌نیک‌ی رفتار کنید تا با نسل و بازماندگان شما نیز به‌نیک‌ی رفتار نمایند.
زیرمقوله: پاداش اخروی	
استنباط اولیه	توصیف مستند

مؤلفه‌های نگرشی و کنشی تعامل با یتیم در آموزه‌های اسلامی / نیکو دیالمه و دیگران ۱۱۵

پاداش برای کسی که دست ترحم و عطوفت بر سر یتیم بکشد.	امام جعفر صادق(ع): مَا مِنْ عَبْدٍ يَمْسُحُ يَدَهُ عَلَى رَأْسِ يَتِيمٍ رَحْمَةً لَهُ إِلَّا أَعْطَاهُ اللَّهُ بِكُلِّ شَعْرَةٍ نُورًا يَوْمَ الْقِيَامَةِ (حرعاملی، ۱۴۱۴ق، ج ۱۵، ص. ۱۱۱). هرکس بر سر یتیمی دست ترحم و عطوفت بکشد، خداوند به تعداد هر مویی [که دست بر آن بگذرد] نوری در قیامت به او عطا خواهد فرمود.
زیرمقوله: تعالی یتیم نواز	
استنباط اولیه	توصیف مستند
در سیره نبی اکرم(ص) آوردن ایتم بی‌سرپرست به خانه‌شان و همچنین تربیت ایتم دیده می‌شود. پیامبر اکرم(ص) ذکر کرده‌اند که بدخلقی کودکی یتیم با او باعث اجر و ثواب ایشان بوده است.	حضرت محمد(ص) نیز حتی در زمان نبوتشان برخی از ایتم بی‌سرپرست را به خانه می‌آورد و تربیت می‌کرد. روزی برای فوت کودکی که تحت سرپرستی او بود، اشک می‌ریخت و می‌فرمود: این کودک فردی بداخلاق و تندخو بود و من در سایه مدارای با او اجر و ثوابی بیشتر داشتم (قائمی، ۱۳۶۵، ص. ۱۰۳).

جدول ۴: نمونه‌ای از تحلیل محتوای آیات و روایات معصومین(ع) مربوط به مؤلفه‌های کنشی در
سطح زیرمقوله، مقوله و ساحت

ساحت رفتاری	
مقوله: احسان به یتیم	
زیرمقوله: مصلحت‌اندیشی	
استنباط اولیه	توصیف مستند
لزوم اصلاح امر یتیم، آن هم از نوع حقیقی و به‌صورت متنوع و بیشتر محتاج بودن یتیمان به رفتار خیرخواهانه.	آیه ۲۲۰ بقره: وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الْيَتَامَىٰ قُلْ إِصْلَاحٌ لَهُمْ خَيْرٌ وَإِنْ تُخَالِطُوهُمْ فَأَخْوَانُكُمْ وَاللَّهُ يَعْلَمُ الْمُفْسِدَ مِنَ الْمُصْلِحِ وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ لَأَغْنَتْكُمْ أَنْ اللَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ تفسیر تسنیم: خداوند به پیامبر اکرم(ص) فرمود: اگر با یتیمان هم‌زیستی کنید و امورشان را سامان دهید، بهتر از کناره‌گیری از آنان

لزوم رعایت مصلحت و مقبولیت و دلیلی در عمل نیک در حق یتیم	است؛ زیرا هم‌زیستی مصلحانه با آنان که برادران شما و بیش از دیگران به رفتار خیرخواهانه نیازمندند، مایه خیر و صلاح شما و آنها است و خداوند مصلح و مفسد را می‌شناسد (جوادی آملی، ۱۳۹۰، ج ۱۱، ص. ۵۳). تفسیر المیزان: آنچه مرضی خدا است، نوع خاصی از اصلاح است، نه هر اصلاحی، هرچند که اصلاح ظاهری باشد؛ پس باید گفت نکره آمدن «اصلاح» برای افاده تنوع است و در نتیجه مراد از «اصلاح»، اصلاح حقیقی است، نه صوری (طباطبایی، ۱۳۷۸، ج ۲، ص. ۲۹۶).
زیرمقوله: رعایت عدالت	
استنباط اولیه عدم جواز ازدواج با دختران یتیم در صورت ترس عقلایی از رعایت نکردن قسط و عدل درباره حقوق و رفتار با آنان دلیل فرمان به رفتار عادلانه با یتیم به عنوان نیکی از امور مهمی که باید در آن قیام به قسط کرد: یتیم بی سرپرست دستخوش بی عدالتی هاست. بایستی یتیم را مانند فرزند خود تربیت کرد.	آیه ۳ نساء: وَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا تُقْسِطُوا فِي الْيَتَامَىٰ فَاتَّخِذُوا مَا بَيْنَ أَيْدِيكُمْ مِنَ الْيَتَامَىٰ... تفسیر تسنیم: [خدا در این آیه] عدم جواز ازدواج با دختران یتیم در صورت ترس عقلایی از رعایت نکردن قسط و عدل درباره حقوق آنان را مطرح فرموده است؛ بدین معنا که اگر کسی به مرتکب نشدن خلاف قسط و عدل علم یا اطمینان ندارد، به ازدواج با دختران یتیم نیندیشد و از آن پرهیزد و با زنان و دختران پاک و حلال غیر یتیم ازدواج کند (جوادی آملی، ۱۳۹۰، ج ۱۷، ص. ۲۳۷). آیه ۱۲۷ نساء: ... وَأَنْ تَقُومُوا لِلْيَتَامَىٰ بِالْقِسْطِ... تسنیم: نظام اسلامی عدل مدار مانع هرگونه جور است. بی پناهی یتیم و حمایت نشدن او سبب اهتمام قرآن کریم به پشتیبانی عادلانه از او است. خدای سبحان در امور مهم به قیام به قسط دستور می‌دهد؛ براین اساس درباره یتیمان نیز فرمان می‌دهد که عدالت پیشه کنید؛ آنگاه برای ترغیب بیشتر می‌فرماید: هر خیری به جا آورید،

مؤلفه‌های نگرشی و کنشی تعامل با یتیم در آموزه‌های اسلامی / نیکو دیالمه و دیگران ۱۱۷

	خدا بر آن آگاه است و به آن پاسخ مناسب می‌دهد (جوادی آملی، ۱۳۹۰، ج ۲۱، ص. ۴۳). امام علی (ع): ادب الیتیم مما تودب منه ولدک واضربه مما تضرب منه ولدک (حر عاملی، ۱۴۱۴ق، ج ۵، ص. ۱۲۵). یتیم را به همان شیوه‌ای که فرزندت را ادب می‌کنی، ادب کن (تریت کن)، و او را به دلیل همان چیزی (گناه یا خطایی) که فرزند خودت را به آن دلیل می‌زنی، بزنی. مولی امیرالمؤمنین (ع): أَدِّبِ الْيَتِيمَ مِمَّا تُؤَدِّبُ بِهِ وَلَدَكَ (حر عاملی، ۱۴۱۴ق، ج ۱۵، ص. ۱۹۷). طفل یتیم را مانند فرزند خودت به‌طور یکسان تربیت و ادب کن.
--	---

جدول ۵: جمع‌بندی مؤلفه‌های نگرشی براساس تحلیل محتوای آیات و روایات معصومین (ع)

مفهوم	مقوله	زیرمقوله
شناخت یتیم	ویژگی‌های یتیم	بی‌پناه بودن
		دل‌شکستگی
		نیازمندی به عطا و عطوفت
		خودسرپرست نبودن
		ناتوانی در مراجعه به قدرت
		نیازمندی به پدر
		محدودیت زمانی یتیمی
اسباب تعامل مثبت با یتیم	عاطفی	شکوفایی عواطف و احساسات
		برطرف نمودن کمبود عاطفی
	رفتاری	پر کردن خلأ سرپرستی و رفع بی‌پناهی
محرك‌های مؤثر در تعامل با یتیم	مثبت	رابطه تقوا و رافت
		رابطه تقوا و کفالت
	منفی	رابطه مال‌دوستی و عدم‌اکرام
		رابطه تکذیب دین و رها کردن

آثار تعامل با یتیم	آثار ستم به یتیم	عقوبت در دنیا
		عقوبت در آخرت
	یتیم‌نوازی و رشد یتیم	تقویت کرامت نفس
		تقویت عاطفی - روانی
		متعالی سازی
	یتیم‌نوازی و رشد یتیم‌نواز	کاهش قساوت قلب
		آثار مثبت بر سرنوشت فرزندان
		تعالی یافتن
		پاداش اخروی
	یتیم‌نوازی و رشد جامعه	تقویت احسان در سطح جامعه
		تقویت ابعاد انگیزشی در نظام تربیتی
		پذیرش مسئولیت اجتماعی
بایسته‌های تعامل با یتیم	توجه به بُعد روحی - عاطفی	شرایط خاص در ازدواج
		حق نوازش در سطح جامعه
	توجه به حقوق یتیم	بالا بردن حساسیت جامعه به تضییع حقوق
		تخصیص حقی ویژه از بیت‌المال
		احکام خاص مال یتیم در حقوق واجبه و قرض
	توجه به ابعاد اقتصادی	تخصیص سود تجارت به مال یتیم و زیان به تاجر
		توجه به سطح رشد اقتصادی
		توجه به بسترهای فرهنگی
	توجه به شرایط سیاسی - اجتماعی	توجه به نقش حکومت

۱. محور اول: مؤلفه‌های نگرشی

مؤلفه‌های نگرشی در آموزه‌های اسلامی شامل این موارد است: شناخت یتیم، محرک‌های مؤثر در تعامل با یتیم، اسباب تعامل مثبت با یتیم، آثار تعامل با یتیم و بایسته‌های تعامل با یتیم.

۱-۱. شناخت یتیم

ذیل این مؤلفه به شناسایی ویژگی‌های یتیم پرداخته و این ویژگی‌ها استخراج شد: بی‌پناه بودن، دل‌شکستگی، نیازمندی به عطا و عطوفت، خودسرپرست نبودن، ناتوانی در مراجعه به قدرت

در مراجعه، نیازمندی به پدر و محدودیت زمانی یتیمی.

۱-۲. محرک‌های مؤثر در تعامل با یتیم

منظور از «محرک» در این مؤلفه ریشه نوعی خاص از تعامل با یتیم است. ذیل این مؤلفه محرک‌های مؤثر به دو دسته مثبت و منفی تقسیم شدند؛ به این معنا که محرک‌های مؤثر مثبت موجب تعاملی مثبت و محرک‌های مؤثر منفی موجب تعاملی منفی با یتیم می‌شوند. در محرک‌های مثبت تقوا به عنوان محرک مؤثر در رأفت با یتیم و کفالت او به دست آمد و مال‌دوستی و تکذیب دین به ترتیب به عنوان محرک‌های منفی مؤثر در عدم اکرام و رها کردن یتیم شناسایی شدند.

۱-۳. اسباب تعامل مثبت با یتیم

در مؤلفه اسباب تعامل مثبت با یتیم چرایی لزوم تعامل مثبت با یتیم بررسی شد. اسباب تعامل در دو بخش عاطفی و رفتاری استخراج شد. اسباب عاطفی عبارت‌اند از: شکوفایی عواطف و احساسات و برطرف نمودن کمبود عاطفی. اسباب رفتاری عبارت‌اند از: پر کردن خلأ سرپرستی و رفع بی‌پناهی.

۱-۴. آثار تعامل با یتیم

آثار ناشی از تعامل با یتیم در چهار بخش بررسی شدند: (۱) آثار ستم به یتیم، (۲) یتیم‌نوازی و رشد یتیم، (۳) یتیم‌نوازی و رشد یتیم‌نواز و (۴) یتیم‌نوازی و رشد جامعه. در بخش آثار ستم به یتیم آثار دنیوی و اخروی ستم بررسی شد. در بخش یتیم‌نوازی و رشد یتیم آثار رشدی حاصل از یتیم‌نوازی برای یتیم استخراج شد که عبارت‌اند از: تقویت کرامت نفس، تقویت عاطفی - روانی و متعالی‌سازی. همچنین در بخش یتیم‌نوازی و رشد یتیم‌نواز آثار رشدی یتیم‌نواز بررسی شد که شامل: کاهش قساوت قلب، آثار مثبت بر سرنوشت فرزندان، تعالی یتیم‌نواز و پاداش اخروی است. در بخش آخر نیز آثار رشدی یتیم‌نوازی بر جامعه را کنکاش کردیم و این موارد به دست آمد: تقویت احسان در سطح جامعه، تقویت ابعاد انگیزشی در نظام تربیتی و پذیرش مسئولیت اجتماعی.

۵-۱. بایسته‌های تعامل با یتیم

آنچه رعایت آن در تعامل با یتیم (نه لزوماً توسط مربی) ضروری است و باید به آن مورد توجه شود و نسبت به آن حساس بود، ذیل این مؤلفه نگرشی قرار گرفته است. بایسته‌های تعامل در چهار دسته ۱) توجه به بعد روحی-عاطفی، ۲) توجه به حقوق، ۳) توجه به ابعاد اقتصادی و ۴) توجه به شرایط سیاسی-اجتماعی گنجانده شد.

در دسته «توجه به بعد روحی-عاطفی» باید به شرایط خاص ازدواج با یتیم توجه شود؛ بدین معنا که در راستای رعایت قسط و عدالت در ازدواج با یتیم باید به ظرایف روحیات و عواطف دختر یتیم توجه ویژه کرد. در آیه ۳ نساء آمده است زمانی ازدواج با دختران یتیم به صلاح است که با قسط و عدالت انجام شود؛ یعنی در ازدواج با یتیم مطابق با حکمی ارشادی و تربیتی و بالاتر از حکم حفظ اموال یتیم، حفظ پیوند با یتیمان از لحاظ روحی و عاطفی اهمیت دارد (جوادی آملی، ۱۳۹۰، ج ۱۷، ص. ۲۳۷).

در دسته «توجه به حقوق» حق نوازش در سطح جامعه، بالابردن حساسیت جامعه به تضییع حقوق یتیم و تخصیص حق ویژه از بیت‌المال قرار گرفت. همچنین در دسته «توجه به ابعاد اقتصادی» احکام خاص یتیم در حقوق واجبه و قرض، تخصیص سود تجارت به مال یتیم و زیان به تاجر و توجه به سطح رشد اقتصادی قرار داده شد. در آخرین دسته نیز ضرورت توجه به شرایط سیاسی-اجتماعی بررسی شد که شامل توجه به بسترهای فرهنگی و توجه به نقش حاکمیت است.

جدول ۶: جمع‌بندی مؤلفه‌های کنشی بر اساس تحلیل محتوای آیات و روایت و معصومین(ع)

زیرمقوله	مقوله	ساحت تربیتی
نوازش و درآغوش گرفتن	محبت	ساحت عاطفی - اجتماعی
با دست خود غذا دادن		
دل‌جویی و دل‌داری دادن در پی سوگ		
انس داشتن و دل‌رحم بودن		
شاد کردن		
بر سفره خانه نشان دادن	ایجاد پیوند	خانوادگی
مانند پدر بودن	خانوادگی	

مؤلفه‌های نگرشی و کنشی تعامل با یتیم در آموزه‌های اسلامی / نیکو دیالمه و دیگران ۱۲۱

زیر مقوله	مقوله	ساحت تربیتی
نگهداری در خانواده خود	احتراز از ستم عاطفی	
تحقیر نکردن و منت نگذاشتن		
طرد نکردن و نگریانیدن		
ضایع نکردن او در مقابل دیگران		
اطعام	رسیدگی معیشتی	ساحت رفتاری
پرداخت نفقه و ازدیاد مال		
بخشیدن جا		
سلامت جسم		
تأمین پوشاک		
مصلحت‌اندیشی	احسان	
رعایت عدالت		
گفتار نیکو و ملاحظت در رفتار	اکرام	
دعا و نیکی در حق او		
سرگرم کردن و بازی با او		
پرهیز از ازدواج منفعت طلبانه	احتراز از ستم رفتاری	
پرهیز از سودجویی در توزیع میراث		
رها نکردن او		
ضایع نکردن مال او		

۲. محور دوم: مؤلفه‌های کنشی

مؤلفه‌های کنشی در دو ساحت عاطفی - اجتماعی و رفتاری، از آموزه‌های اسلامی استخراج شد.

۲-۱. ساحت عاطفی - اجتماعی

ذیل این ساحت سه مؤلفه محبت، ایجاد پیوند خانوادگی و احترام از ستم عاطفی قرار گرفتند. مؤلفه «محبت» شامل این موارد است: نوازش (مَسَحَ) و در آغوش گرفتن، با دست خود غذا دادن، دل‌جویی و دل‌داری دادن در پی سوگ، انس داشتن (اَنَسَ) و دل‌رحم بودن (رَحِمَ) و شاد کردن (فَرَّحَ) یتیم. همچنین ذیل مؤلفه «ایجاد پیوند خانوادگی» بر سفره خانه نشاندن، مانند پدر بودن (کَالأَب) و نگهداری در خانواده خود (عَالَ) قرار می‌گیرد. مؤلفه «احتراز از ستم عاطفی»

نیز شامل این موارد است: تحقیر نکردن و منت نگذاشتن، طرد نکردن (قَهَر) و نگراندن (بَکِی) و ضایع نکردن او در مقابل دیگران (ضِیْع).

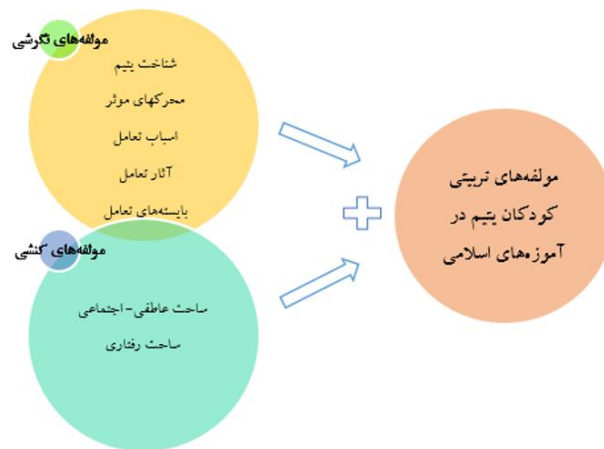
۲-۲. ساحت رفتاری

در این ساحت چهار مؤلفه تربیتی استخراج شد: رسیدگی معیشتی، احسان، اکرام و احتراز از ستم رفتاری. مؤلفه «رسیدگی معیشتی» شامل این موارد است: اطعام، پرداخت نفقه (کَفَى) و ازدیاد مال، بخشیدن جا (آوی)، سلامت جسم (حَفَظ) و تأمین پوشاک.

«احسان» گاهی به معنای انجام دادن کار حَسَن و نیک است و گاهی به معنای نیکی به دیگری است (جوادی آملی، ۱۳۹۰، ج ۱۸، ص. ۶۳۳). اینجا منظور ما از «احسان» نیکی به غیر است و «احسان به یتیم» یعنی نیکی به یتیم. احسان رفتاری اخلاقی و عاطفی داشتن و نیکی کردن بدون استحقاق قبلی است؛ مانند باادب و فروتن بودن، احترام کردن و با گشاده‌رویی رفتار کردن، نه انجام دادن تکالیف فقهی و حقوقی مانند زکات، نفقه و... (جوادی آملی، ۱۳۹۰، ج ۱۸، ص. ۶۰۰)؛ پس احسان به یتیم بدین معنا است که نه تنها حقوقش رعایت شود و با او عادلانه برخورد شود، بلکه در رفتار با او چیزی بالاتر از رعایت حقوق او و عدالت مدنظر قرار بگیرد؛ یعنی در رفتار با او علاوه بر عادلانه برخورد کردن، نهایت رفتار اخلاقی و عاطفی نیز مراعات شود.

با توجه به معنای «احسان»، ذیل این مؤلفه مصلحت اندیشی (اصلاح) و رعایت عدالت (قسط) قرار می‌گیرد. همچنین ذیل مؤلفه «اکرام» گفتار نیکو (قَوْلًا مَعْرُوفًا) و ملاطفت در رفتار (تَحَنُّن)، دعا و نیکی در حق یتیم (بِرّ) و سرگرم کردن و بازی با او قرار داده می‌شود. ذیل مؤلفه «احتراز از ستم رفتاری» نیز پرهیز از ازدواج منفعت طلبانه، پرهیز از سودجویی در توزیع میراث، رها نکردن (دَع) و ضایع نکردن مال (أَکَلَ الْمَال) یتیم قرار دارد.

مؤلفه‌های نگرشی و کنشی تعامل با یتیم در آموزه‌های اسلامی / نیکو دیالمه و دیگران ۱۲۳

شکل ۱: مدل مفهومی تحقیق

بحث و نتیجه‌گیری

مؤلفه‌های تربیتی یتیم در آموزه‌های اسلامی در دو محور نگرشی و کنشی قابل دسته‌بندی است. به‌گونه‌ای که محور نگرشی شامل مؤلفه‌های شناخت یتیم، اسباب تعامل با یتیم، محرک‌های مؤثر در تعامل با یتیم، آثار تعامل با یتیم و بایسته‌های تعامل با یتیم است. محور کنشی نیز شامل دو مؤلفهٔ ساحت عاطفی - اجتماعی (شامل محبت، ایجاد پیوند خانوادگی و احتراز از ستم عاطفی) و ساحت رفتاری (شامل رسیدگی معیشتی، احسان، اکرام و احتراز از ستم رفتاری) است.

دربارهٔ مؤلفه‌های نگرشی اغلب ویژگی‌های یتیم در پژوهش حاضر با پژوهش دبیری (۱۳۹۵) مشترک‌اند؛ به‌جز ویژگی دل‌شکستگی که در پژوهش دیگری به‌جز پژوهش حاضر ذکر نشده است. در پژوهش دبیری ویژگی‌های یتیم شامل این موارد است: فاقد کفیل دلسوز، بیچارگی، عدم خوداتکایی، ناتوانی در احقاق حق خود، والدین از دست داده و بازهٔ یتیمی کودک، که به‌ترتیب متناظر با ویژگی‌های بی‌پناه بودن، نیازمندی به عطا و عطوفت، خودسرپرست نبودن، ناتوانی در مراجعه به قدرت، نیازمندی به پدر و محدودیت زمانی یتیمی است.

در مقایسه اسباب تعامل مثبت با یتیم هر سه مؤلفه پیشنهادی این پژوهش در پژوهش‌های پیشین نیز استخراج شده بودند؛ اما این نوع از دسته‌بندی در پژوهش‌های پیشین وجود نداشت. موّقر افضلی (۱۳۹۱) به اصل توجه به عواطف و احساسات کودکان بی‌سرپرست اشاره کرده که متناظر با مؤلفه «شکوفایی عواطف» و «احساسات یتیم» از پژوهش حاضر است. تربتی (۱۳۹۰) به برخورد عاطفی و سرپرستی (نه کناره‌گیری) اشاره داشته که به‌ترتیب متناظر با مؤلفه‌های برطرف نمودن کمبود عاطفی و پر کردن خلأ سرپرستی و رفع بی‌پناهی از پژوهش حاضر است. همچنین تقوی‌زاد (۱۳۹۱) به تلاش برای پر کردن خلأ سرپرستی و رفع بی‌پناهی اشاره داشته که متناظر با مؤلفه پر کردن خلأ سرپرستی و رفع بی‌پناهی از پژوهش حاضر است. ازطرفی درباره آثار تعامل با یتیم در پژوهش‌های پیشین غالباً به آثار یتیم‌نوازی بر یتیم‌نواز یا آثار ستم به یتیم توجه شده است و به رشدی که یتیم و جامعه در پی یتیم‌نوازی خواهند داشت، اشاره‌ای نشده است. این دو مؤلفه جزو نوآوری‌های پژوهش حاضر است. علاوه بر این از بین آثار رشدی یتیم‌نوازی، به کاهش قساوت قلب و پاداش اخروی بیشتر از بقیه تأکید شده است. مؤدب و قاسم‌زاده (۱۳۹۸) در پژوهش خود به عقوبت در دنیا و آخرت متناظر با مؤلفه آثار ستم به یتیم در این پژوهش و به رفع قساوت قلب، بهشت و رحمت الهی، پاداش بسیار، همنشینی با رسول خدا و رهایی از عذاب قبر متناظر با مؤلفه یتیم‌نوازی و رشد یتیم‌نواز در پژوهش حاضر اشاره کرده‌اند. همچنین تربتی (۱۳۹۰) در نتایج پژوهش خود به نرمی دل و رسیدن به حاجات، آینده‌سازی برای یتیمان خود، کامل شدن ایمان، بخشیده‌شدن گناهان، به بهشت رفتن، دارا شدن بهترین خانه‌ها، نور و حسنه در قیامت اشاره داشته که متناظر با مؤلفه یتیم‌نوازی و رشد یتیم‌نواز است.

همچنین همه مؤلفه‌های بایسته‌های تعامل با یتیم به‌جز توجه به شرایط خاص ازدواج، حق نوازش در سطح جامعه و توجه به بسترهای فرهنگی، در پژوهش‌های پیشین به‌نوعی اشاره شده است. دبیری (۱۳۹۵) به لزوم حساسیت فراوان در نخوردن مال یتیم و علل حرام بودن این فعل متناظر با مؤلفه توجه به حقوق یتیم در پژوهش حاضر و به احکام قرض گرفتن، برداشت پنهانی

مؤلفه‌های نگرشی و کنشی تعامل با یتیم در آموزه‌های اسلامی / نیکو دیالمه و دیگران ۱۲۵

و برداشت مزد در ازای خدمت به یتیم، احکام مضاربه و تجارت با مال یتیم متناظر با مؤلفه توجه به ابعاد اقتصادی از پژوهش حاضر اشاره داشته است. مؤدب و قاسم‌زاده (۱۳۹۸) به حفاظت حق، اولویت بخشی در بیت‌المال و بهره‌مند نمودن یتیم از درآمد املاک خالصه متناظر با مؤلفه توجه به حقوق یتیم از پژوهش حاضر و به دادرسی و انصاف، توجه و رسیدگی به امور استخدام مأموران متواضع و خداترس در پیگیری امور ایتم و مسئول بودن در قبال سختی‌های زندگی ایتم و مادرانشان متناظر با مؤلفه توجه به شرایط سیاسی - فرهنگی از پژوهش حاضر توجه کرده‌اند. شایان‌ذکر است که واکاوی محرک‌های مؤثر در نحوه تعامل با یتیم در پژوهش‌های پیشین دیده نمی‌شود و مؤلفه جدیدی به نظر می‌رسد که بخشی از نوآوری این پژوهش است.

درباره مؤلفه‌های کنشی به دو ساحت «عاطفی - اجتماعی» و «رفتاری» در پژوهش‌های پیشین توجه شده است؛ با این تفاوت که حجم توجه به مؤلفه «محبت» از همه بیشتر و حجم توجه به مؤلفه «احتراز از ستم عاطفی» از همه کمتر بوده است. همچنین در ساحت رفتاری به همه مؤلفه‌ها در پژوهش‌های پیشین توجه شده است.

یافته‌های پژوهش حاضر در ساحت عاطفی - اجتماعی با پژوهش‌های موقر افضلی (۱۳۹۱)، مؤدب و قاسم‌زاده (۱۳۹۸)، دبیری (۱۳۹۵)، پولادی، موسی‌زاده و دیالمه (۱۴۰۲) اشتراکاتی داشته است. موقر افضلی (۱۳۹۱) به اصل محبت به کودکان بی‌سرپرست و اصل شاد نگه داشتن محیط تربیت کودک متناظر با مؤلفه محبت از پژوهش حاضر و به اصل ارتباط کودکان بی‌سرپرست با خویشاوندان شایسته خود متناظر با مؤلفه ایجاد پیوند خانوادگی از پژوهش حاضر اشاره داشته است. مؤدب و قاسم‌زاده (۱۳۹۸) به محبت و یتیم‌نوازی متناظر با مؤلفه محبت از پژوهش حاضر توجه کرده‌اند. دبیری (۱۳۹۵) به محبت‌کردن، خوشحال کردن و احوال‌پرسی متناظر با مؤلفه محبت از پژوهش حاضر و به برادری مصلحانه و پدری‌کردن متناظر با مؤلفه ایجاد پیوند خانوادگی از پژوهش حاضر و به مؤلفه نراندن یتیم متناظر با احتراز از ستم عاطفی از پژوهش حاضر اشاره داشته است. پولادی، موسی‌زاده و دیالمه (۱۴۰۲) به احساس پیوند خانوادگی متناظر با مؤلفه ایجاد پیوند خانوادگی پرداخته است.

در ساحت رفتاری پژوهش‌هایی با یافته‌های مشترک بیشتری وجود داشت. پسرانی شال، هاشمی و اسدی مجره (۱۳۹۵) به تربیت یتیمان دوش‌به‌دوش سایر فرزندان در آغوش خانواده‌ها متناظر با مؤلفه احسان از پژوهش حاضر، و به‌نیکي و با نرمی و ملایمت رفتارکردن با آن‌ها متناظر با مؤلفه اکرام از پژوهش حاضر و به عدم تعدی به اموال یتیمان متناظر با مؤلفه احتراز از ستم رفتاری اشاره کرده‌اند. تقوی‌زاد (۱۳۹۱) به سرپرستی دورادور از یتیم متناظر با مؤلفه رسیدگی معیشتی از پژوهش حاضر توجه داشته است. تربتی (۱۳۹۰) به اطعام متناظر با مؤلفه رسیدگی معیشتی و به پیشنهاد برای جلوگیری از تضییع مال یتیم متناظر با مؤلفه احتراز از ستم رفتاری از پژوهش حاضر اشاره کرده است. همچنین آهنج (۱۳۹۷) توجه به معیشت یتیمان متناظر با مؤلفه رسیدگی معیشتی، و پرهیز از تصرف در اموال متناظر با مؤلفه احتراز از ستم رفتاری را مد نظر داشته است. موقر افضلی (۱۳۹۱) به اصل پذیرش کودکان بی‌سرپرست (نه ترحم) متناظر با مؤلفه احسان و به اصل تکریم کودکان بی‌سرپرست متناظر با اکرام توجه کرده است. دبیری (۱۳۹۵) به استفاده از بیت المال و اموال عمومی برای یتیم، ترویج فرهنگ پذیرفتن نفقه یتیم، ترویج پرداخت زکات و رفع زکات از مال یتیم، ترویج فرهنگ پرداخت خمس در راستای سیاست رفاهی تأمین حداقل معاش و توجه به سرپناه و سرپرست اشاره داشته که متناظر با مؤلفه رسیدگی معیشتی از پژوهش حاضر است. و در آخر پولادی، موسی‌زاده و دیالمه (۱۴۰۲) به مساوات در رفتار، ضرورت توجه به عدالت آموزشی و ضرورت توجه خاص به یتیم متناظر با مؤلفه احسان به یتیم، و به رعایت حقوق فردی و کرامت نفس متناظر با مؤلفه اکرام یتیم، و به حمایت مالی نظام‌مند، حمایت آموزشی نظام‌مند و حمایت جسمانی متناظر با مؤلفه رسیدگی معیشتی، و به مؤلفه حمایت عاطفی - روانی متناظر با مؤلفه احتراز از ستم رفتاری به یتیم پرداخته است.

از پیشنهادات تحقیق حاضر این است که در پژوهش‌های آتی بر روی سیره معصومین(ع) به‌خصوص حضرت امیرالمؤمنین علی(ع) در حیطه تربیت ایتم تمرکز بیشتری شود. علاوه‌بر این، سازمان‌ها و نهادهایی که به‌نوعی با کودکان یتیم در تعاملند، می‌توانند به‌جهت ارتقای

مهارت‌های پرورشی کارکنان خود دوره‌هایی آموزشی با محوریت مؤلفه‌های نگرشی و کنشی تربیت یتیم برگزار کنند. همچنین با توجه به این که مهم‌ترین نهاد تربیتی کشور آموزش و پرورش است، توصیه می‌شود در مدارس مختلف - مخصوصاً مدارس خاص ایتام یا مدارس شاهد که تعداد کودکان یتیم در آنها از متوسط جامعه بیشتر است - مؤلفه‌های تربیتی استخراج شده از این پژوهش به مربیان این کودکان آموزش داده شود تا در تربیت دانش‌آموزان یتیم توانمندتر عمل کنند.

فهرست منابع

قرآن کریم

ابن ابی الحدید، ابوحامد بن هبة الله (۱۳۶۳). شرح نهج البلاغه. قم: مکتبة آیت الله المرعشي.
اسماعیلی، مریم (۱۳۸۹). مقایسه اثربخشی روش‌های مداخله شناختی - رفتاری، روش‌های القاء خلق و آموزش مهارت‌های اجتماعی بر بهزیستی روان‌شناختی فرزندان جانبازان مبتلا به اختلال استرس پس از سانحه (رساله دکتری). قابل‌بازایی از گنج، پایگاه اطلاعات علمی ایران.
اعراف، علیرضا (۱۳۹۸ و ۱۳۹۹). فقه تربیتی. قم: مؤسسه اشراق و عرفان.
اکبرنژاد، محمد (۱۳۹۰). آموزش و پرورش ایتام (تأملی بر تأملی بزرگ). تهران: انتشارات وراي دانش.
آهنج، غلامرضا (۱۳۹۷). جایگاه اجتماعی یتیم در قرآن و نهج البلاغه و مقایسه آن با عصر جاهلیت (پایان‌نامه کارشناسی ارشد). قابل‌بازایی از گنج، پایگاه اطلاعات علمی ایران.
پسرانی شال، علی؛ هاشمی، خدیجه؛ و اسدی مجره، صدیقه (۱۳۹۵). سبک زندگی اسلامی و یتیم‌نوازی براساس قرآن و سنت نبوی. کنفرانس بین‌المللی مطالعات اجتماعی فرهنگی و پژوهش دینی - غدیر.
پولادی، الهام؛ موسی‌زاده، زهره؛ و دیالمه، نیکو (۱۴۰۲). مطالعه پدیدارشناسانه مؤلفه‌های تربیتی دانش‌آموزان یتیم از منظر رهبران آموزشی مدارس شاهد. مسائل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی، ۸(۴)، ۳۴-۷.

تبریزی، جواد (۱۴۳۳ق). صراط النجاة به همراه حواشی (جلد ۳). قم: دار الصدیقة الشهيدة.
تربتی، حسین (۱۳۹۰). اکرام ایتام و آثار آن. نشریه مبلغان، پیاپی ۱۴۳، ۸(۶)، ۱۳۱-۱۰۹.
تقوی‌زاد، راضیه (۱۳۹۱). راهکار عملی اخلاق اسلامی در برخورد با ایتام. همایش منطقه‌ای اخلاق اجتماعی از منظر قرآن و عترت.

- تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد (۱۳۶۶). تصنیف غرر الحکم و درر الکلم. قم: دفتر تبلیغات.
- تویسرکانی، محمد نبی بن احمد (۱۴۱۵ق). لثالی الاخبار. قم: مکتبه المحدثیه.
- جمعی از نویسندگان (۱۳۹۰). مبانی نظری تحول بنیادین در نظام تعلیم و تربیت رسمی عمومی جمهوری اسلامی ایران. تهران: دبیرخانه شورای عالی انقلاب فرهنگی وزارت آموزش و پرورش.
- جنگی زهی، یونس (۱۳۹۷). سبک زندگی قرآنی در توانمندسازی ایتم (پایان نامه کارشناسی ارشد). قابل بازیابی از گنج، پایگاه اطلاعات علمی ایران.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۹۰). تفسیر تسنیم قرآن کریم. قم: نشر اسراء.
- حائری شیرازی، محی الدین (۱۳۹۹). مربی و تربیت. تهران: دفتر نشر معارف.
- حجتی اشرفی، غلامرضا (۱۳۸۷). مجموعه کامل قوانین و مقررات حقوقی. تهران: گنج دانش.
- حر عاملی، محمد بن حسن (۱۴۱۴ق). وسائل الشیعه. قم: مؤسسه آل البيت (ع) لإحياء التراث.
- حرانی، ابن شعبه (۱۳۸۲). تحف العقول. قم: انتشارات آل علی (ع).
- حکیم، سید محمد سعید طباطبایی (۱۴۱۵ق). منهاج الصالحین. بیروت: دار الصفوة.
- حمیری، عبدالله بن جعفر (۱۴۱۳ق). قرب الاسناد. قم: مؤسسه آل البيت (ع) لإحياء التراث.
- خارستانی، اسماعیل؛ و سیفی، فاطمه (۱۳۹۶). مهارت‌های مددکاری در توانمندسازی ایتم بر مبنای سیره ائمه اطهار علیه السلام. پژوهش‌های اجتماعی اسلامی، ۱۱۳، ۱۶۹-۱۸۷.
- خویی، سید ابوالقاسم موسوی (۱۴۱۸ق). صراط النجاة (جلد ۱). قم: نشر برگزیده.
- دبیری، مهرداد (۱۳۹۵). فرهنگ موردانتظار اسلام در مواجهه با یتیم در منابع دینی شیعیان (پایان نامه کارشناسی ارشد). قابل بازیابی از گنج، پایگاه اطلاعات علمی ایران.
- دشتی، محمد (۱۳۹۶). نهج البلاغه. قم: انتشارات نشتا.
- دیالمه، نیکو (۱۳۹۸). شناسایی مؤلفه‌های شایستگی اساتید اثربخش از منظر آموزه‌های اسلامی (رویکردی به دانشگاه انقلاب اسلامی). مدیریت در دانشگاه اسلامی، ۲ (۸)، ۳۱۴-۲۹۵.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۴۱۲ق). المفردات فی غریب القرآن. دمشق: دار العلم الدار الشامیه.
- صالحی شامی، محمد بن یوسف (۱۴۱۴ق). سبل الهدی و الرشاد فی سیره خیر العباد. بیروت: دار الکتب العلمیه.
- صدوق، ابوجعفر علی بن بابویه (۱۳۶۲). امالی. تهران: اسلامیه.

مؤلفه‌های نگرشی و کنشی تعامل با یتیم در آموزه‌های اسلامی / نیکو دیالمه و دیگران ۱۲۹

- صدوق، ابوجعفر محمد بن علی... بن بابویه (۱۳۸۲). الخصال. قم: نسیم کوثر.
- صدوق، ابوجعفر محمد بن علی... بن بابویه (۱۴۰۶ق). ثواب الاعمال و عقاب الاعمال. قم: دار الشریف الرضی للنشر.
- طباطبایی، سید محمدحسین (۱۳۷۸). تفسیر المیزان. قم: دار الکتب الاسلامیه.
- طوسی، محمد بن حسن (۱۴۱۴ق). الامالی. قم: انتشارات دار الثقافة.
- عبدالباقی، محمدفواد (۱۳۵۵ق). المعجم المفهرس لالفاظ القرآن الکریم. قم: دفتر نشر و پژوهش سهروردی.
- علم‌الهدی، جمیل (۱۳۸۴). مبانی تربیت اسلامی و برنامه‌ریزی درسی براساس فلسفه صدررا. تهران: دانشگاه امام صادق(ع).
- قائمی، علی (۱۳۶۵). تربیت نسل شهید. تهران: انتشارات انجمن اولیاء و مربیان، چ سوم.
- قرشی، علی اکبر (۱۳۰۷). قاموس قرآن. تهران: دار الکتب الاسلامیه.
- قمی، عباس (۱۳۹۰). منتهی الآمال. تهران: مبین اندیشه.
- قمی، عباس (۱۴۱۴ق). سفینه البحار. قم: اسوه.
- مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳ق). بحارالانوار. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- مشکینی، علی (۱۳۹۶). المواعظ العددیه. قم: دار الحدیث.
- مصطفوی، حسن (۱۳۸۵). التحقيق في کلمات القرآن الکریم. تهران: مرکز نشر آثار علامه مصطفوی.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۰). برگزیده تفسیر نمونه. تهران: انتشارات دار الکتب الاسلامیه.
- مؤدب، سیدرضا؛ و قاسم‌زاده، محمود (۱۳۹۸). یتیم و مسائل آن از منظر قرآن و روایات. فصلنامه مطالعات قرآنی، ۴۰، ۴۸۷-۵۱۰.
- موقر افضلی، محبوبه سادات (۱۳۹۱). تبیین مبانی و اصول فلسفی و دینی تربیت کودکان بی سرپرست و بررسی وضعیت موجود براساس مطالعه موردی (پایان‌نامه کارشناسی ارشد). قابل‌بازیابی از گنج، پایگاه اطلاعات علمی ایران.
- میبدی، رشیدالدین احمد ابن ابی سعد (۱۳۷۱). کشف الاسرار و عدة الابرار. تهران: امیرکبیر.
- نوری، حسین بن محمدتقی (۱۴۰۸ق). مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل. قم: مؤسسه آل البيت علیهم السلام.

وزیری، مجید (۱۳۸۱). نگاهی به وظایف تربیتی پدر در برابر کودک از دیدگاه اسلام. مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، ۱۶۴(۵۲): ۵۶۵-۵۸۴.

- Boothroyd, Lynda G., and Catharine P. Cross (2017). Father absence and gendered traits in sons and daughters, *Plos One*, 12(7).
- Culpin, I., J. Heron, R. Araya, R. Melotti, and C. Joinson (2013). Father absence and depressive symptoms in adolescence: Findings from a UK cohort. *Psychological Medicine*, 43(12): 2615-2626.
- Flouri, E., M. K. Narayanan, and E. Midouhas (2015). The cross-lagged relationship between father absence and child problem behaviour in the early years. *Child: Care, Health and Development*, 41(6): 1090-1097.
- Waqar, Salma, Rabia Tabassum, & Ghazala Shaheen (2022). Perception of Teachers and Mothers about Impact of Father Absence and Presence on the Truancy Behavior of Secondary School Students, *International Research Journal of Management and Social Sciences*, 3(2): 55-64.